

संघीय नेपालमा कृषि अनुसन्धानको संरचनागत सुधार: एक अवधारणा

डा. कृष्ण प्र. पौड्याल¹

१. कृषि विकासको संक्षिप्त इतिहास

- वि. सं. १९०७ (सन् १८५०) तिर राणा प्रधानमन्त्री जंगबहादुरले आफू युरोप भ्रमणबाट फर्कदा फलफूल, तरकारी, आलंकारिक बोटबिरुवा र उन्नत जातका पशुनश्लहरु ल्याएर काठमाण्डौ स्थित राणा शासकका दरवार हातामा लगाएका थिए। यसैलाई नेपालमा राज्य पक्षबाट सुरु गरिएको कृषि अनुसन्धानको पहिलो औपचारिक प्रयास मान्ने गरिएको छ।
- अर्का राणा प्रधानमन्त्री चन्द्र शमशेरको शासन काल वि. सं. १९९४ मा कृषि परिषद्को स्थापना भै कृषि अनुसन्धान कार्यलाई संथागत गर्ने प्रयास गरियो। त्यसपछि वि. सं. २००७ मा प्रजातन्त्रको प्रारम्भ हुनुभन्दा अगाडी नै गोदावरी, ककनी, परवानीपुरमा कृषि अनुसन्धान फार्मको स्थापना गरी वाली तथा वागवानी विषयमा प्रविधि विकास गर्ने कार्यलाई गति दिन थालियो।
- प्रजातन्त्रको स्थापना पछि वि.सं. २००८ मा कृषि परिषद्को विघटन गरी त्यसको स्थानमा कृषि विभागको स्थापना गरियो। यस पछि कृषि विभागले वाली, वागवानी तथा पशुपंक्षी जस्ता कृषिका संपूर्ण क्षेत्रको विकास गर्ने जिम्मेवारी पायो। वि. सं. २०१३ बाट सुरु गरिएको प्रथम पंच वर्षीय योजनाले नीतिगत रूपमा नै उन्नत प्रविधिको समुचित प्रयोगबाट कृषिको विकास गर्ने अवधारणा लियो।
- वि.सं. २०१७ देखि २०३५ (सन् १९६० र ७० को दशक) सालसम्म तराई, वेंशी, मध्यपहाड र उच्चपहाडी क्षेत्रमा स्थानीय हावापानीको प्रतिनिधित्व हुने गरी वाली, वागवानी, पशु र मत्स्य अनुसन्धान फार्महरु स्थापना गरिए। यसै गरी वाली विपेश अनुसन्धानको लागि धान, गहुँ, मकै, कोशेवाली, तेलवाली, पहाडीवाली, सुन्तलाजात फलफूल, आलु र अदुवावाली अनुसन्धान कार्यक्रमहरु स्थापना गरिए।
- वि.सं. २०२४ साल (सन् १९६७) मा कृषि विभागलाई विघटन गरी पाँचवटा छुट्टाछुट्टै विभागको व्यवस्था भयो। यस समयमा स्थापना भएका विभागहरुमध्ये कृषि शिक्षा तथा अनुसन्धान विभाग पनि एउटा थियो। कृषिमा आधारभूत तालिम प्रदान गरी प्राविधिक जनशक्तिको विकास र अनुसन्धानको माध्यमबाट आवश्यक प्रविधि विकास गर्नु यस विभागको प्रमुख जिम्मेवारी थियो। यस समयमा सबै सरकारी कृषि फार्महरु यसै विभाग अन्तर्गत थिए र धेरथोर मात्रामा अनुसन्धान कार्यमा सम्लग्न थिए। कृषि शिक्षा तथा अनुसन्धानका अतिरिक्त त्यस समयमा कृषि प्रसार, वागवानी, पशु विकास तथा स्वास्थ्य र मत्स्य विभाग पनि स्थापना गरिएका थिए।
- माथि उल्लेख गरिएका विभागहरु धेरै वर्ष टिक्न सकेनन्। वि. सं. २०२९ (सन् १९७२) मा सबै विभागहरुलाई गाभेर एउटै कृषि विभाग बनाइयो। देशको विभिन्न भागमा रहेका अनुसन्धान केन्द्रहरुलाई प्रविधिक सहयोग र उच्चस्तरीय प्रयोगशाला सेवा प्रदान गर्न केन्द्रमा १६वटा विषय विशेष महाशाखाहरु (Disciplinary Divisions) को व्यवस्था पनि यसै समयमा भयो। अनुसन्धानको कार्य विषय विशेष महाशाखा, वाली विशेष अनुसन्धान कार्यक्रम (Commodity Research Programs) र अन्य अनुसन्धान केन्द्रहरुबाट र कृषि प्रसारको कार्य हरेक जिल्लामा रहेका कृषि र पशु विकास कार्यालयबाट गर्ने चाँजोपाँजो मिलाइयो।

¹ मुख्य वैज्ञानिक, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्

- वि.सं. २०३६ (सन् १९७९) सालमा पशु सेवा विभागको पुनर्स्थापना भयो र पशुपंक्षी क्षेत्रका अनुसन्धान तथा प्रसार सम्बन्धि सबै काम यस विभागले गर्न थाल्यो ।
- अनुसन्धान सम्बन्धी कार्य गर्न गराउन वि.सं. २०४० (सन् १९८३) मा कृषि मन्त्रालय अन्तरगत राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्र (National Agricultural Research and Service Centre) नामको छुट्टै संरचना खडा भयो । देशभर रहेका सम्पूर्ण कृषि फार्महरु (वाली, वागवानी, पशु तथा मत्स्य) लाई यसै केन्द्रीय निकाय अन्तरगत राखी प्रविधि विकास र सेवा प्रदान गर्ने कार्यमा संलग्न गराइयो ।
- वि.सं. २०४८ (सन् १९९१) मा राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्रलाई विघटन गरी यसको बदलामा छुट्टै ऐनबाट नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्थापना गरियो र यसलाई देशको कृषिसंग सम्बन्धित आवश्यक प्रविधि विकास गर्ने जिम्मेवारी दिइयो । अनुसन्धानको लागि स्थापना भएका अर्थात् यस पूर्व राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्रले उपयोग गरेका खासगरी बागवानीसंग सम्बन्धित अनुसन्धान केन्द्रहरु र जनशक्ति भने अनुसन्धान प्रयोजनका लागि उपलब्ध गराइएन (तालिका ३) ।
- बृटिस सरकारको सहयोगमा संचालन भएको पहाडी कृषि अनुसन्धान आयोजना (१९९८-२००४) ले सर्वप्रथम नेपालमा कृषिको अनुसन्धानको लागि प्रतिस्पर्धात्मक अनुदान पद्धति (Competitive Research Grant System) को थालनी गर्‍यो । यसै आयोजनाको उत्तराधिकारीको रूपमा सरकारले वि. सं. २०५८ (सन् २००२) मा कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय अन्तरगत राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोषको स्थापना गरी यसै माफत अनुसन्धान तथा विकासको लागी प्रतिस्पर्धात्मक अनुदान पद्धतिलाई निरन्तरता दियो ।
- कृषि र पशु विज्ञान अध्ययन संथान रामपुरले पनि कृषिका क्षेत्रमा अनुसन्धान गर्ने गरेको छ । यस संस्थानमा अनुसन्धान कार्यलाई व्यवस्थित गर्न अनुसन्धान निर्देशक रहने व्यवस्था सहितको छुट्टै निकाय छ । यहाँ मुख्य रूपमा बिद्यावारिधी र स्नातकोत्तर तहमा अध्ययन गर्ने बिद्यार्थीहरुको शैक्षिक आवश्यकता पुरा गर्न अध्ययन अनुसन्धान गर्ने गरिन्छ । यदाकदा दातृ निकायबाट आर्थिक सहयोग प्राप्त भएमा शैक्षिक आवश्यकता भन्दा अन्य क्षेत्रमा पनि अनुसन्धान गर्ने गरेको पाईन्छ ।

माथि प्रस्तुत गएको संक्षिप्त इतिहास र हालको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा कृषि अनुसन्धानमा निम्न अनुसारका विसंगतिहरु विद्यमान रहेको अनुभूति हुन्छ ।

१. राणा कालबाट शुरु भएको नेपालको कृषि अनुसन्धान गणतन्त्रमा आईपुग्दासम्म पनि राज्य संयन्त्रबाट नै संचालन भै रहेको छ । निजी क्षेत्रको योगदान खासै देखिदैन । निजी क्षेत्रले धेरथोर योगदान पुऱ्याएको भएपनि त्यसको अभिलेखिकरण भएको देखिदैन ।
२. विगतमा कृषि अनुसन्धान र विकासका लागि खडा गएका केन्द्रीय स्तरका संरचनाहरु अत्यन्त चाँडोचाँडो परिवर्तन गरिएका देखिन्छन् । यसरी संरचना परिवर्तन गर्दा कृषक लगायतका सरोकारवालाहरुको भलाई भन्दा दातृसंथाको चाहना र उच्चपदस्थ कर्मचारीको सुविधालाई केन्द्रबिन्दुमा राखेर गरिएको अनुभूति हुन्छ । उदाहरणको लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदलाई अमेरिकाको सहयोगमा संचालित Agriculture Technology System Project (ATSP) ले र राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोषलाई बृटिस सहयोगमा संचालित Hill Agriculture Research Project (HARP) ले नै जन्म दिलाएका हुन् भन्दा खासै गलत हुन्छ, जस्तो लाग्दैन ।
३. कृषि अनुसन्धान र विकासमा संलग्न निकायहरुमा जे जस्ता परिवर्तन गरिएता पनि आजसम्म देशमा राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान पद्धतिको संस्थागत विकास हुन सकेको देखिदैन । कार्यक्रम तर्जुमा तथा अनुगमन र लगानीमा एकद्वार प्रणाली नहुँदा कसले, कहाँ र कसका लागि के गरिरहेका छन् भन्ने विवरण एकिकृत रूपमा पाउन सकिने अवस्था छैन । कार्यक्रम र खर्चमा दोहोरोपना हुन सक्ने प्रसस्त सम्भावना छन । जे भए पनि हालको

अवस्थामा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदले कृषि अनुसन्धानको क्षेत्रमा केन्द्रीय निकायको भूमिका निभाएको देखिन्छ ।

४. कृषि अनुसन्धानको सन्दर्भमा नीति, योजना र कार्यक्रममा तालमेल मिल्न नसकेका प्रसस्तै उदाहरणहरु भेट्न सकिन्छन् । उदाहरणको लागि दीर्घकालीन कृषि योजनाले प्रविधीलाई कृषि विकासको एउटा प्रमुख प्राथमिकताको रूपमा पहिचान गरी यसको विकास गर्न कृषि अनुसन्धान परिषदलाई आर्थिक, भौतिक र साङ्गठनिक रूपमा सुध्दिकरण गर्नु पर्दछ भनी उल्लेख गरेको थियो तर दीर्घकालीन कृषि योजनाको अवधारणा अनुरूप तयार गरिएका भनिएका दशौ पंचवर्षीय र तीन वर्षे अन्तरिम योजनामा कृषि अनुसन्धान परिषदलाई दोस्रो प्रथमिकता (Priority- 2) मा राखिएको पाईन्छ । अर्को तर्फ यसै अवधिमा दीर्घकालीन कृषि योजनाले परिकल्पनासम्म पनि नगरेको राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोषको स्थापना भएको छ । कृषि क्षेत्रले राष्ट्रिय आयमा पुऱ्याएको योगदान (AGDP) को कम्तिमा ०.५ प्रतिशत कृषि अनुसन्धानमा लगानी गर्नु पर्ने भन्ने पनि दीर्घकालीन कृषि योजनाले निर्देशित गरेको थियो तर यस अवधिमा कृषि अनुसन्धान परिषद् मार्फत कृषि अनुसन्धानमा सरकारको लगानी AGDP को ०.२ देखि ०.२५ प्रतिशतसम्म मात्र भएको देखिन्छ ।
५. २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछि कृषि अनुसन्धान जस्तो विशुद्ध वैज्ञानिक र प्राविधिक क्षेत्रमा पनि राजनीतिक हस्तक्षेप बढेको स्पष्टरूपमा महसुस गरिएको । यसको फलस्वरूप दक्षता र क्षमता भन्दा राजनीतिक दलसंगको सामिप्यताले कर्मचारीहरुको वृत्ति विकासमा निर्णायक भूमिका निभाउने अवस्थाको सृजना भएको गुनासाहरु पनि बाक्लै सुनिन्छन् । 'राम्रा' भन्दा शासक वर्गबाट 'हाम्रा' मानिएका व्यक्तिहरु निर्णायक स्थानमा पुग्न थाले पछि आफ्नो क्षमताको अभिवृद्धि गर्नुभन्दा राजनीतिक नेतृत्वलाई खुसि पार्नुमा नै फाईदाको व्यवसाय हुने मनोवृत्ति कृषि क्षेत्र लगायतका कर्मचारीहरुमा बढ्न थाल्नु स्वभाविकै हो । यसले कृषि अनुसन्धानमा असर नपार्ने कुरै भएन ।

२. कृषि विकासमा संलग्न निकायहरु

देशमा कृषि विकासको लागि कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयलाई नै प्रमुख जिम्मेवार निकाय मानिन्छ ता पनि नेपालमा कम्तिमा पनि विद्यमान नौवटा मन्त्रालयहरुले प्रत्यक्ष र सकारात्मक योगदान पुऱ्याएमा मात्र कृषि विकास हुनसक्ने देखिन्छ । यी मन्त्रालयहरु हुन् :

१. कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय
२. जल श्रोत मन्त्रालय (सिचाई विभाग)
३. उद्योग मन्त्रालय
४. वातावरण मन्त्रालय
५. स्थानीय विकास मन्त्रालय
६. भौतिक योजना तथा निर्माण मन्त्रालय
७. वन तथा भू-संरक्षण मन्त्रालय
८. भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालय
९. विज्ञान तथा प्रविधि मन्त्रालय (नेपाल विज्ञान तथा प्रविधि प्रज्ञा प्रतिष्ठान)

यसरी कृषि विकास कार्य धेरै मन्त्रालय र विभागमा विभाजित हुँदा समन्वयको अभावमा प्रभावकारी नभएको हुन सक्छ । कतिपय अवस्थामा काममा दोहोरोपना पनि देखिन्छ । सिचाईका संरचनाहरु कृषि विकास कै लागि निर्माण गरिन्छन् तर यो कृषि मन्त्रालयको पहुँचमा छैन । कृषि विकासको लागि वैज्ञानिक भूमिसुधार भन्ने नारा नेपालमा धेरै वर्ष देखि सुनिदै आइएको छ तर यसै कार्यको लागि स्थापना भएको जस्तो देखिने भूमिसुधार तथा व्यवस्था मन्त्रालयले जमिनको सुधार गर्ने कार्यक्रम संचालन गरेको पाईएको छैन । जग्गा खरिद विक्रि गर्ने गराउने र जग्गाधनी प्रमाणपत्र दिने काममा नै सिमित छ । हालका वर्षहरुमा सिचाई हुने उर्वर भूमीहरु जग्गा प्लटिङ र बसोवासका नाममा जग्गा दलाल र माफियाको सिकन्जामा पर्न थालेका छन् । यसबाट हुने खेतियोग्य जमिनको विनासलाई भूमिसुधार मन्त्रालयले रोक्न सकेको देखिदैन ।

कृषि र वन क्षेत्रको सिमाङ्कन कठिन बन्दै छ । दुवै क्षेत्र कृषकको जीविकोपार्जनका आधार हुन् । यसैले कृषि-वन तथा सामुदायिक वन जस्ता अवधारणाहरु आएका हुनुपर्दछ । जडीबुटी लगायतका कैयौँ गैर काष्ठ पैदावारको व्यवसायिक खेती शुरु भैसकेको छ । पहाडी तथा हिमाली क्षेत्रका कृषकहरुको जीविकोपार्जनमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्ने यी वालीहरु वन ऐन नियमका जंजाल भित्र कैद छन् । कृषिको दायरा भित्र आउन नसक्ता यिनको व्यवसायिकरणमा अवरोध आएको सरोकारवालाको भनाई छ । त्यसै गरी कृषि विकासको अभिन्न अंगको रूपमा रहेको सिचाई विभाग कृषि मन्त्रालयको मातहतमा नै छैन । संक्षिप्तमा भन्नुपर्दा नेपालमा हाल विद्यमान मन्त्रालयहरुको संरचनाले कृषि विकासको बहुआयामिक चरित्रलाई आत्मसात गर्न सकेको देखिदैन । यसमा व्यापक सुधार गर्नु पर्ने आवश्यकता छ ।

३. कृषि तथा सहकारी मन्त्रालयको वर्तमान संरचनाको समिक्षा

कृषि विकासको नेतृत्वदायी भूमिका निर्वाह गर्ने कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय अन्तरगतका केन्द्रीय स्तरका विभिन्न निकायहरु तालिका नं. १ मा प्रस्तुत गरिएका छन् । यस प्रकारका प्रमुख निकायहरुमा मन्त्रालय अन्तरगतका महाशाखाहरु, नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्, कृषि विभाग, पशु सेवा विभाग, सहकारी विभाग, खाद्य प्रविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग र विभिन्न बोर्ड, कम्पनी र समितिहरु पर्दछन् । यस तालिकामा प्रस्तुत निकायहरुको विश्लेषण गर्दा यो सङ्गठन कृषक र सेवाग्राही मैत्री देखिदैन । केन्द्रीय स्तरमा आवश्यकताभन्दा ज्यादै बडी कार्यालयहरुको स्थापना भएको देखिन्छ । जिम्मेवारीको स्पष्ट विभाजन छैन । काममा दोहोरोपना छ । काठमाडौँ केन्द्रीत यस प्रकारको भिमकाय संरचनाले सुविधा संपन्न राजधानीमा जागीर खान कर्मचारीहरुलाई अवसर दिएको त हुन सक्तछ तर ग्रामिण ईलाकामा बस्ने कृषकहरुको लागि सहयोगी हुन सक्ने देखिदैन । कृषि मन्त्रालय अन्तरगत कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा तथ्याङ्क महाशाखा हुँदाहुँदै कृषि विभाग अन्तरगत कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकास निर्देशनालय, कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन कार्यक्रम, बजार अनुसन्धान तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन कार्यक्रम र कृषि वस्तु निर्यात प्रवर्द्धन कार्यक्रम जस्ता निकायको स्थापना गरी प्रशासनिक खर्च बढाउनुको के औचित्य हुन सक्तछ ? यसै गरी समाजमा लैङ्गिक समानताको स्थापना र कृषिमा वातावरणको सुधार मन्त्रालयमा महाशाखा स्थापना गरेर भन्दा उपयुक्त योजना तर्जुमा गरी कार्यस्थलमा प्रभावकारी कार्यान्वयनवाट सम्भव हुन्छ । कृषि मन्त्रालय अन्तरगतको कृषि सूचना तथा संचार केन्द्र र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तरगतको संचार प्रकाशन तथा अभिलेख महाशाखाको काममा दोहोरोपना छ । अनुसन्धानको लागि नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र प्रसारको लागि कृषि विभाग हुँदाहुँदै मन्त्रालय अन्तरगत कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष जस्तो छुट्टै निकायको आवश्यकता किन पत्थो ? भन्ने प्रश्नको जवाफमा प्रतिस्पर्धात्मक प्रणालीवाट यस प्रकारका कार्य गराउन यस्तो संस्थाको स्थापना गर्नु परेको भन्ने जवाफ प्राप्त हुन्छ । प्रतिस्पर्धावाट नै कृषि क्षेत्रको कुनै अनुसन्धान कार्य गराउनु पर्ने भए कृषि अनुसन्धान परिषद्वाट र प्रसार सम्बन्धि कार्य गराउनु पर्ने भए कृषि विभागवाट गराउन सकिन्छ । छुट्टै निकाय स्थापना गरी यस्ता कार्य गराउँदा एकातिर प्रशासनिक खर्च बढेको छ भने अर्को तर्फ काममा दोहोरोपना आई साधनस्रोतको सदुपयोग हुन सकेको छैन ।

नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र कृषि विभाग अन्तरगतका काठमाण्डौँ केन्द्रित धेरै कार्यालयहरु समानान्तर र प्रतिस्पर्धी प्रकृतिका छन् । उदाहरणको लागि माटो विज्ञान निर्देशनालय (कृषि विभाग) र माटो विज्ञान महाशाखा (ने.कृ.अ.प.), वाली विकास निर्देशनालय (कृषि विभाग) र वाली विज्ञान महाशाखा (ने.कृ.अ.प.), वाली संरक्षण निर्देशनालय (कृषि विभाग) र वाली रोग अनुसन्धान तथा कीट विज्ञान महाशाखा (ने.कृ.अ.प.)लाई लिन सकिन्छ । यि केही उदाहरणहरु मात्र हुन् । तालिका नं. १ लाई राम्ररी नियाल्ने हो भने यस प्रकारका समानान्तर कार्यालयहरु प्रसस्तै छन् । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्थापना संगसंगै यस प्रकारका समानान्तर संरचनाहरु कृषि विभागमा पनि सृजना भएका देखिन्छन् । यसर्थ बदलिएको परिस्थितिमा नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र कृषि विभागको उत्तरदायित्वलाई स्पष्ट रेखाङ्कन र परिभाषित गरी यि दुवै निकायको संरचनामा व्यापक रूपमा सुधार गरिनु अत्यावश्यक भै सकेको छ ।

तालिका नं. २ मा कृषि विभाग र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तरगतका क्षेत्रीय निकायहरु प्रस्तुत गरिएका छन् । कृषि विभाग अन्तरगत हरेक क्षेत्रमा क्षेत्रीय निर्देशनालयहरुको व्यवस्था भएको देखिन्छ । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तरगत सुदूर पश्चिमाञ्चल बाहेक अन्य क्षेत्रमा क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रहरु रहेका छन् । विकासमा पछि परेको र वर्षौं देखि भुकमरी खेतै आएको सुदूर पश्चिमाञ्चलमा आजसम्म पनि किन क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्रको महसुस भएन यो बुझ्न कठिन छ । कृषि विभाग अन्तरगतका क्षेत्रीय कृषि तालिम केन्द्र, क्षेत्रीय माटो परीक्षण निर्देशनालय, क्षेत्रीय वाली संरक्षण प्रयोगशाला र क्षेत्रीय वीउ विजन प्रयोगशालालाई क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय अन्तरगत शाखाको रूपमा सजिलै संचालन गर्न सकिन्छ । यसो गरिएमा प्रशासनिक खर्चमा व्यापक कटौति हुनेछ । प्राविधिक दृष्टिकोणले माटो एवं रोग/कीरा परीक्षण सम्बन्धि सुविधा युक्त प्रयोगशालाहरु एकिकृत रूपमा कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तरगतका क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र अन्तरगत राख्न अझ उपयुक्त हुन्छ । कृषि क्षेत्रमा देखिएका प्राविधिक समस्याको समाधान निकाल्ने अन्तिम थलो कृषि अनुसन्धान केन्द्रहरु नै हुन् । समस्या समाधान गर्न अनुसन्धान केन्द्रमा विविध किसिमका प्रयोगशालाहरुको आवश्यकता पर्दछ र यिनै प्रयोगशालाहरुबाट नै एकिकृत रूपमा सेवाग्राहीलाई सेवा प्रवाह गर्न सकिन्छ । यस प्रकारको प्रवन्धले एकै स्थानबाट कृषकहरुले सेवा प्राप्त गर्न सक्नेछन् भने अनुत्पादक खर्चमा पनि कटौती हुनेछ ।

वागवानी अन्तरगत तरकारी, फलफूल, मसला, फूल एवं जडिबुटी जस्ता सयौं वालीहरु पर्दछन् । यि वालीहरुको अनुसन्धान गरी प्राविधिको विकास गर्ने प्रमुख थलो वागवानी फार्म वा अनुसन्धान केन्द्रहरु नै हुन् ।

हाल नेपालका वागवानी फार्महरु नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् र कृषि विभाग अन्तरगत संचालित छन् (तालिका ३) । कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्थापना हुनु अगाडि सबै कृषि फार्महरुलाई राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्र अन्तरगत राखिएका थिए र प्राविधि विकासको कार्यमा संलग्न थिए । जव २०४८ मा राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्रको विघटन भै नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्थापना भयो धेरै जसो वागवानी फार्महरु कृषि विभाग अन्तरगत राखिए । कृषि विभागको दायित्व प्राविधि प्रसार भएकोले यी फार्महरुमा अनुसन्धान कार्य हुन छोड्यो ।

तालिका १. कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय अन्तरगतका अनुसन्धान र सेवा प्रदायक केन्द्रीय निकायहरु

कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय	कृषि विभाग	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्
१. योजना महाशाखा	१. कृषि प्रसार निर्देशनालय	१. कार्यकारी निर्देशकको सचिवालय
२. अनुगमन तथा मुल्याङ्कन महाशाखा	२. वाली विकास निर्देशनालय	निर्देशक योजना तथा समन्वय
३. कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा तथ्याङ्क महाशाखा	३. राष्ट्रिय औद्योगिक वाली विकास कार्यक्रम	निर्देशक वाली तथा वागवानी
४. प्रशासन महाशाखा	४. माटो व्यवस्थापन निर्देशनालय	निर्देशक पशु तथा मत्स्य
५. लैङ्गिक समता तथा वातावरण महाशाखा	५. फलफूल विकास निर्देशनालय	निर्देशक आर्थिक प्रशासन
६. कृषि सूचना तथा संचार केन्द्र	६. राष्ट्रिय सुन्तला जात वाली विकास कार्यक्रम	निर्देशन प्रशासन
७. वीउ विजन गुणस्तर नियन्त्रण केन्द्र	७. कफि तथा चिया विकास शाखा	२. राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान प्रतिष्ठान
८. राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा विकास कोष	८. तरकारी विकास निर्देशनालय	३. वाली विज्ञान महाशाखा
	९. राष्ट्रिय आलु वाली विकास कार्यक्रम	४. वाली रोग विज्ञान महाशाखा
	१०. राष्ट्रिय मसला वाली विकास कार्यक्रम	५. कीट विज्ञान महाशाखा
	११. कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन तथा बजार विकास निर्देशनालय	६. कृषि वनस्पति महाशाखा
	१२. कृषि व्यवसाय प्रवर्द्धन कार्यक्रम	७. माटो विज्ञान महाशाखा
	१३. बजार अनुसन्धान तथा तथ्याङ्क व्यवस्थापन कार्यक्रम	८. वागवानी अनुसन्धान महाशाखा
	१४. कृषि वस्तु निर्यात प्रवर्द्धन कार्यक्रम	९. कृषि इन्जिनियरिङ्ग महाशाखा
	१५. कृषि तालिम निर्देशनालय	१०. व्यवसायिक वाली महाशाखा
	१६. वाली संरक्षण निर्देशनालय	११. संचार प्रकाशन तथा अभिलेख महाशाखा
	१७. राष्ट्रिय प्लान्ट क्वारेन्टीन कार्यक्रम	१२. सामाजिक, आर्थिक तथा कृषि अनुसन्धान नीति महाशाखा
	१८. बिषादी पञ्जिकरण तथा व्यवस्थापन शाखा	१३. वाह्य अनुसन्धान महाशाखा
	१९. व्यवसायिक कीट विकास निर्देशनालय	१४. खाद्य अनुसन्धान ईकाई
	२०. पोष्टहार्भेष्ट व्यवस्थापन निर्देशनालय	१५. वायाटेक्नोलोजी यूनिट
	२१. कृषि इन्जिनियरिङ्ग निर्देशनालय	१६. वीउ विज्ञान प्राविधि महाशाखा
		१७. राष्ट्रिय आनुवंशिक स्रोत केन्द्र (जिन बैंक)
अन्य: खाद्य प्राविधि तथा गुण नियन्त्रण विभाग, राष्ट्रिय चिया तथा कफि विकास बोर्ड, कृषि सामग्री कम्पनि लि., राष्ट्रिय वीउ विजन कम्पनी लिमिटेड, कालिमाटी फलफूल तथा तरकारी थोक बजार विकास समिति, राष्ट्रिय सहकारी संघ, कृषि आयोजना सेवा केन्द्र ।		

तालिका २. क्षेत्रीय स्तरका कृषि अनुसन्धान तथा सेवा प्रदायक निकायहरू

कृषि विभाग	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्
क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, विराटनगर क्षेत्रीय वाली संरक्षण प्रयोगशाला, विराटनगर क्षेत्रीय कृषि तालिम केन्द्र, भुम्का, सुनसरी क्षेत्रीय वीउ विजन प्रयोगशाला, भुम्का, सुनसरी क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला, भुम्का, सुनसरी	क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, तरहरा
क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, काठमाण्डौ क्षेत्रीय वाली संरक्षण प्रयोगशाला, काठमाण्डौ क्षेत्रीय कृषि तालिम केन्द्र, नकटाभिज, जनकपुर क्षेत्रीय वीउ विजन प्रयोगशाला, हेटौडा क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला, हेटौडा	क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, परवानीपुर
क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, पोखरा क्षेत्रीय वाली संरक्षण प्रयोगशाला, पोखरा क्षेत्रीय कृषि तालिम केन्द्र, पोखरा (लुम्ले) क्षेत्रीय वीउ विजन प्रयोगशाला, भैरहवा क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला, पोखरा	क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, लुम्ले
क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, सुर्खेत क्षेत्रीय वाली संरक्षण प्रयोगशाला, खजुरा, बाँके क्षेत्रीय कृषि तालिम केन्द्र, खजुरा, बाँके क्षेत्रीय वीउ विजन प्रयोगशाला, खजुरा, बाँके क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला, खजुरा, बाँके	क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, खजुरा, बाँके
क्षेत्रीय कृषि निर्देशनालय, दिपायल क्षेत्रीय वाली संरक्षण प्रयोगशाला, कन्चनपुर क्षेत्रीय कृषि तालिम केन्द्र, कन्चनपुर क्षेत्रीय वीउ विजन प्रयोगशाला, कन्चनपुर क्षेत्रीय माटो परीक्षण प्रयोगशाला, कन्चनपुर	छैन

त्यस समयमा राष्ट्रिय कृषि अनुसन्धान तथा सेवा केन्द्र अन्तरगत संचालित अन्य वालीका संपूर्ण फार्म, पूर्वाधार र जनशक्ति कृषि अनुसन्धान परिषद्मा हस्तान्तरण भएकाले ती वालीको अनुसन्धान कार्य नियमित रूपमा संचालन भैरह्यो । तालिका नं. ३ मा प्रस्तुत गरिए अनुसारका केही वागवानी फार्महरू परिषद् अन्तरगत राखिए; वागवानी फार्महरूलाई कृषि विभाग र नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् विच अंशवण्डा गर्दा कुनै वैज्ञानिक सोंच र राष्ट्रिय आवश्यकतालाई ध्यान दिईएको भने देखिदैन । हाल परिषदसंग उपलब्ध वागवानी फार्मको संख्या, तिनको कार्य क्षेत्र र भौलौगिक अवस्थितिले वागवानी क्षेत्रको वढ्दो प्रविधिको मागलाई समष्टिगतरूपमा सम्बोधन गर्न सक्ने देखिदैन । नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्को स्थापना हुंदाका वखत देखि नै वागवानी अनुसन्धान ज्यादै कमजोर अवस्थामा थियो र हालसम्म पनि यो अवस्थामा खासै सुधार हुन सकेको देखिदैन । यसर्थ संपूर्ण वागवानी फार्महरूको कार्यक्षेत्र पूनर्मूल्याङ्कन गरी अनुसन्धानको लागि आवश्यक पर्ने फार्महरू नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषदलाई उपलब्ध गराउनु पर्ने अवश्यकता टड्कारो रूपमा देखिन्छ । त्यसै गरी नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तरगत राष्ट्रिय वागवानी अनुसन्धान प्रतिष्ठानको स्थापना गरी त्यसै मार्फत वागवानी क्षेत्रको अनुसन्धान कार्यलाई सशक्तिकरण नगर्ने हो भने देशले यस क्षेत्रबाट अपेक्षित आर्थिक उपलब्धि हाँसिल गर्न सक्ने देखिदैन ।

तालिका ३. वागवानी फार्महरू र तिनको उपयोग

कृषि विभाग अन्तरगत	नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद् अन्तरगत
<p>फलफूल विकास फार्महरू</p> <ol style="list-style-type: none"> केन्द्रीय वागवानी केन्द्र, कीर्तिपुर पुष्प विकास केन्द्र, गोदावरी, ललितपुर सुन्तला जात फलफूल विकास केन्द्र, पाल्पा उष्ण प्रदेशीय वागवानी केन्द्र, सर्लाही शितोष्ण फलफूल रुटस्टक्स विकास केन्द्र, दोलखा वागवानी केन्द्र, सोलुखुम्बु सुख्खा फलफूल विकास केन्द्र, सतबाँझ, बैतडी उपोष्ण प्रदेशीय वागवानी विकास केन्द्र, त्रिशुली शितोष्ण वागवानी नर्सरी केन्द्र, दामन कफि विकास केन्द्र, आँपचौर, गुल्मी उष्ण प्रदेशीय वागवानी नर्सरी केन्द्र, जनकपुर <p>तरकारी विकास केन्द्रहरू</p> <ol style="list-style-type: none"> केन्द्रीय तरकारी वीउ उत्पादन केन्द्र, खुमलटार समशितोष्ण तरकारी वीउ उत्पादन केन्द्र, रुकुम तरकारी वीउ उत्पादन केन्द्र, डडेलधुरा न्युक्लियस वीउ आलु उत्पादन केन्द्र, निगाले, सिन्धुपाल्चोक केन्द्रमूल तरकारी विकास केन्द्र, सिन्धुली शितोष्ण तरकारी वीउ उत्पादन केन्द्र, डोल्पा आलु विकास केन्द्र, हुम्ला मसला वाली विकास केन्द्र, पाँचखाल, काभ्रे अलौची विकास केन्द्र, फिक्कल, ईलाम 	<ol style="list-style-type: none"> वागवानी ईकाई, कृषि अनुसन्धान केन्द्र पाखिवास राष्ट्रिय सुन्तला जात अनुसन्धान कार्यक्रम, परिपाल्ते, धनकुटा वागवानी ईकाई, क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र तरहरा वागवानी ईकाई, क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र परवानीपुर राष्ट्रिय आलुवाली अनुसन्धान कार्यक्रम, खुमलटार कृषि अनुसन्धान केन्द्र (वागवानी) पोखरा वागवानी ईकाई, क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र लुम्ले अदुवा वाली अनुसन्धान कार्यक्रम, सल्यान वागवानी ईकाई, क्षेत्रीय कृषि अनुसन्धान केन्द्र, खजुरा, बाँके कृषि अनुसन्धान केन्द्र (वागवानी) जुम्ला वागवानी ईकाई, कृषि अनुसन्धान केन्द्र, दशरथपुर, सुर्खेत

४. संरचनागत सुधारको आवश्यकता

माथि प्रस्तुत गरिएका विवरणबाट के स्पष्ट हुन्छ भने कृषि क्षेत्रको वर्तमान संरचनात्मक ढाँचा समय सपेक्ष छैन । यो असाध्यै केन्द्रकृत प्रकृतिको छ । देश एकात्मक शासन प्रणालीबाट संघीयतामा जाने निश्चित भै सकेको परिप्रेक्षमा राज्यका संपूर्ण क्षेत्रमा नयाँ संरचनाहरू निर्माण हुने क्रममा छन् । यस क्रममा वागवानीको प्रचुर सम्भावनाको दोहन गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा यथोचित सहयोग पुऱ्याउने हो भने यसको अनुसन्धान प्रणालीमा संरचनागत सुधार हुन निम्न कारणहरूले नितान्त आवश्यक छ :

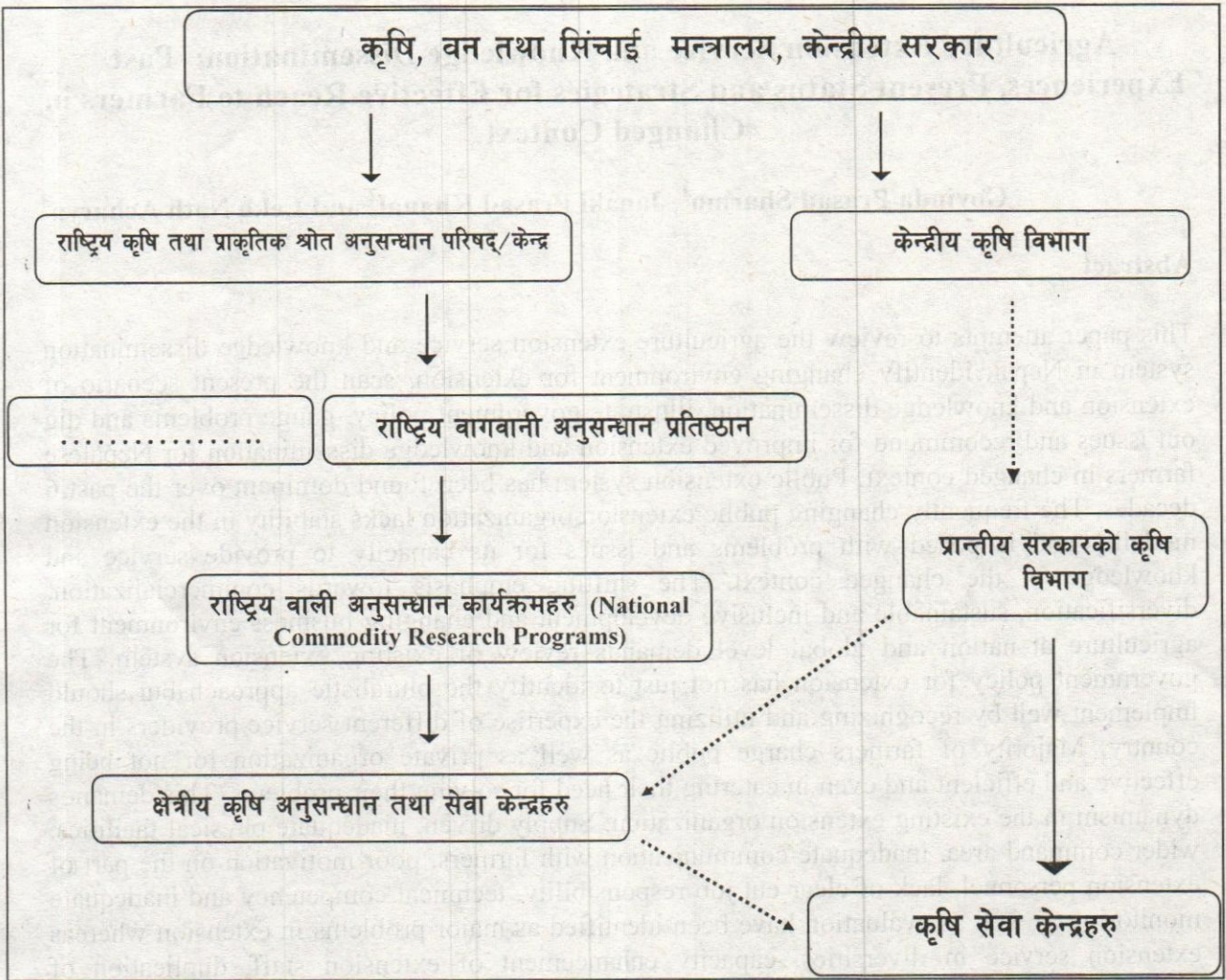
- स्थापनाकालदेखि नै नेपाल कृषि अनुसन्धान परिषद्मा ज्यादै कमजोर अवस्थामा रहेको वागवानी अनुसन्धानको संगठनात्मक संरचनालाई बलियो बनाउन ।
- विभिन्न निकायहरू विच अनुसन्धानका पूर्वाधारहरूको विभाजन र उत्तरदायित्वमा देखिएको दाहोरोपना हटाउन ।
- काठमाण्डौ केन्द्रित अनुसन्धान लगायतका अन्य कृषिसंग संबन्धित सरकारी संरचना, साधनश्रोत र अधिकार तल्लो तहसम्म पुऱ्याउन ।
- राजनीतिक प्रणालीमा भएको आमूल परिवर्तन अनुकूल कृषि क्षेत्रमा पनि समसामयिक परिमार्जन गर्न ।
- द्रूत आर्थिक वृद्धिका लागि तल्लो तह र निकायलाई शसक्तिकरण गर्न ।
- सरकारी र गैरसरकारी क्षेत्रबाट गरिएको लगानीलाई बढी फलोत्पादक बनाउन ।
- वागवानी वालीहरूको विपेश गुणको उपयोग गर्दै बढी भन्दा बढी फाईदा लिन ।

५. संघीयतामा अधिकारको बाँडफाँड

नेपाल संघीय शासन प्रणालीमा जाने भैसके पछि कृषि क्षेत्रमा पनि केन्द्रीय सरकार र प्रान्तीय सरकारका बिच अधिकार वा कामको विभाजन हुन अवश्यक हुन्छ । यस विषयमा कृषि विज्ञहरु विच खासै छलफल भएको देखिदैन । कृषि क्षेत्रको संगठनात्मक सुधारको चर्चा गर्दा यस विषयलाई ध्यान दिन आवश्यक हुन्छ । तसर्थ संघीय नेपालमा केन्द्र र प्रान्त सरकारले कृषि क्षेत्रमा कामको बाँडफाँड के कसरी गर्न उपयुक्त हुन्छ भन्ने एक अवधारणा तालिका नं. ४ मा र बागवानी बिकासको लागि आवश्यक संगठनात्मक ढाँचा चित्र नं. १ मा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका ४. केन्द्र र प्रान्त सरकार बिच कृषि क्षेत्रको कामको बाँडफाँड

केन्द्रीय सरकार	प्रान्तीय सरकार
१. राष्ट्रिय कृषि नीति तर्जुमा गर्ने	१. राज्यको कृषि नीति तर्जुमा र कार्यान्वयन
२. कृषि अनुसन्धान, प्रविधि बिकास र उच्चस्तरीय प्रयोगशाला सेवा	२. कृषि प्रसार
३. राष्ट्रिय स्तरका कृषि संबन्धी ऐन कानूनको कार्यान्वयन	३. कृषि अनुदान र अन्य सहयोग
४. कृषि संबन्धी अन्तराष्ट्रिय सम्झौता र सम्बन्ध	४. साना र मझौला पूर्वाधार निर्माण
५. अन्तराष्ट्रिय ब्यापारमा निजि क्षेत्रलाई सहयोग	५. प्राविधिक र कृषकस्तरको तालिम
६. विभिन्न राज्यहरु बिच उत्पन्न हुने कृषिसंग सम्बन्धित विवादमा मध्यस्थता	६. आधारभूत प्रयोगशाला सेवा
७. उच्चशिक्षा र उच्चस्तरीय तालिम	७. राज्यको कृषि संबन्धी कानून बनाउने र लागू गर्ने
८. राज्यलाई आर्थिक अनुदान	८. राज्यस्तरको कृषि तथ्याङ्क संकलन र व्यवस्थापन
९. राष्ट्रिय स्तरको कृषि तथ्याङ्कको व्यवस्थापन	९. गैर सरकारी संस्थाबाट राज्यभित्र संचालित कृषि सम्बन्धी कामको अनुगमन
१०. अन्तराष्ट्रिय गैरसरकारी संथाले गर्ने कृषि सम्बन्धि कामको अनुगमन र समन्वय	१०. अनुकूलनसिल (Adaptive) अनुसन्धान
११. ठूला पूर्वाधार निर्माण	

चित्र नं. १. वागवानी अनुसन्धान तथा विकासका लागि प्रस्तावित साङ्गठनिक ढाँचा